

§ 14. Двухсастаўныя сказы

У кожным сказе ёсць граматычны цэнтр — граматычная аснова, ролю якой выконваюць галоўныя члены сказа — дзейнік і выказнік: *Над зямлёю распасцёрся ясны купал бяздоннага неба* (Я. Колас).

Сказы, граматычная аснова якіх складаецца з дзейніка і выказніка, называюцца **двухсастаўнымі**: *Пахне спелай антонаўкай восеньскі сад* (М. Лужанін).

Двухсастаўны сказ, які складаецца толькі з дзейніка і выказніка, называецца **неразвітым**: *Птушкі шчабечуць. Сонца прыграве*.

Двухсастаўны сказ, у склад якога, апрача дзейніка і выказніка, уваходзяць даданыя члены сказа, называецца **развітым**: *Зазірае ў вокны месячык дзурогі* (Я. Колас).

Двухсастаўныя развітыя сказы маюць два саставы — састаў дзейніка і састаў выказніка.

Залежнасць паміж галоўнымі і даданымі членамі сказа можна бачыць з наступнай схемы:

105. Прачытайце тэкст. Выпішыце граматычныя асновы сказаў. Параўнайце атрыманы тэкст з зыходным. Чым яны адрозніваюцца?

Сонца яшчэ не ўзышло. Начны туман, чапляючыся за пушыстыя елкі, ціха спаўзаў на зямлю. Лес прытаіўся, заціх.

Прадчуванне^ф незразумелай трывогі глыбока закралася ў душу лесніка. Ён выйшаў на ганак, прыслухаўся. Здалёк пачуўся ціхі, нарастаючы грукат капытоў (С. Тарасаў).

106. Прачытайце. Вызначце, якімі па будове з'яўляюцца сказы ў тэксце. Ці ёсць у ім неразвітыя сказы? Які парадак слоў у першых трох сказах?

Вечара Валера ледзь дачакаўся. Вельмі ж марудна апускалася сонца. Нарэшце яно схавалася за далёкія лясы на прыпяцкіх паплавах. Пяшчотлівы помарак* атуліў рэчышча Прыпяці. У чорнай,

як моцная кава, вадзе гуляла, гучна плёхкала рыба. Кучкамі лёталі вакол цеплахода белыя чаплі... У густой рачной цеплыні душна пахла сырým пяском, аерам, гнілымі, выкінутымі на бераг водарасцямі (А. Наварыч).

● Выразна прачытайце словазлучэнні, што змешчаны ў рамцы. Запомніце пастаноўку націску ў іх. Перабудуйце гэтыя словазлучэнні ў неразвітыя сказы. На якое месца адносна назоўнікаў неабходна паставіць прыметнікі?

*разві́ты сказ
развіта́я культура
развіты́ чалавек*

107. Прачытайце аўтарскія рэмаркі з п'есы-казкі «Усміхніся, прынцэса!» У. Ягоўдзіка. Спішыце сказы. Вызначце іх структуру і падкрэсліце граматычныя асновы.

Вартавыя бяруць з рук Музы́кі крапіву і падбгаюць да Злыд-ня, Злыдуха, Ягіні і Барабура і давай частаваць ахвотнікаў салодкага жыцця жыгучкаю. Што тут усчалосся! Лямант! Гармідар! А тым часам Музыка выйшаў наперад, узяў у рукі скрыпачку, паднёс яе да пляча...

● Калі апраўдана выкарыстанне простых двухсастаўных сказаў у драматычным творы?

108. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, адказ аргументуйце. Пры неабходнасці карыстайцеся дадаткам у вучэбным дапаможніку.

Адметнасці сінтаксічнай арганізацыі прозы Фёдара Янкоўскага

Простыя сказы могуць актуалізаваць дынаміку дзеяння, экспрэсіўна характарызуючы яго. Так, у апавяданні «Пастушок» аўтар расказвае, як сусед прапанаваў падлетку пачастунак, але зрабіў гэта не зусім па-людску:

І кінуў адзін яблык. Ён апісаў над Кастуськом дугу (пера-лёт!) і мякка ўпаў на пясок. Кастусёк павярнуўся на кліч. Па-ляцеў другі яблык. Хлопец не крануўся. Сусед кінуў трэці яблык у тую секунду, калі пастушок ступіў з месца.

У пяску сярод вуліцы ляжалі тры спелыя, з чырвонымі і жоўтымі бакамі яблыкі. А Кастусёк ішоў за статкам туды, на выган. Ні разу не азірнуўся. Не глянуў набок.

Сусед пастаяў крышку, сам сабе нешта сказаў і, угнуўшыся, знік.

У приведзеным урыўку з 11 сказаў — 9 простых. Яны выразна перадаюць дынамічны малюнак аповеду, падаючы змену дзеянняў у кантэксце. Узнікае амаль кінематаграфічная дакладнасць жэстаў, рухаў, што красамоўна высвечваюць характар і эмацыянальны падтэкст учынкаў. Экспрэсія дзеяння, створаная за кошт ужывання простых сказаў, якія акцэнтуюць асобна кожны рух, замяняе неабходную ў такой сітуацыі ацэнку. Выразна пададзеныя тут жэсты герояў самі па сабе акрэсліваюць зневажальную самаўпэўненасць дарослага і падкрэслена высакародную годнасць падлетка (*Л. Яўдошына*).

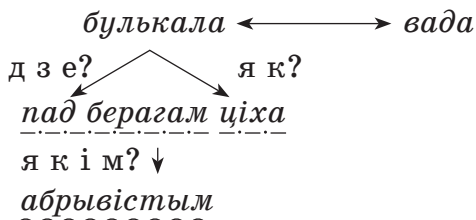
- Якую інфармацыю вы атрымалі з тэксту? Вызначце сказ або сказы, якія выражаюць асноўную думку ў тэксце.

- Што вам яшчэ вядома пра функцыю (ролю) простых сказаў у маўленні?

Галоўныя члены сказа

109. Спішыце сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы. У дужках укажыце, чым выражаны дзейнікі. Якое месца ў сказе звычайна займае дзейнік? Чаму? Што ён часцей за ўсё абазначае: вядомае ці новае? Пабудуйце вертыкальную схему 3-га сказа па ўзоры.

У з о р. Пад абрывістым берагам ціха булькала вада (наз.).

1. Рыжая восень ходзіць між сосен, дорыць каралі рабінам (*М. Аўрамчык*). 2. Шырокі шлях пралёг паміж палёў (*К. Буйло*). 3. І свеціць блізкім аганьком пад лёдам ягадка каліны (*А. Пысін*). 4. Сакавік наступае, з плеч кажух свой скідае (*М. Танк*). 5. Гасне дзень неўпрыкмет у блакіце бязмежным (*К. Камейша*).

- Чаму дзейнік і выказнік спалучаюцца рознанакіраванымі стрэлкамі, а даданыя члены — аднанакіраванымі?

- Назавіце састаў дзейніка і састаў выказніка ў кожным сказе.

- Растворыце парадак слоў у сказах.

§ 15. Дзейнік і спосабы яго выражэння

Дзейнік — галоўны член сказа, які абазначае прадмет маўлення і адказвае на пытанне **назоўнага** склону **х т о?** або **ш т о?**

Дзейнік адказвае на агульнае пытанне: **а б к і м?** (**а б ч ы м?**) гаворыцца ў сказе? Напрыклад: Чайка над хваляй сівой закрычала (А. Вялюгін). **А б к і м** гаворыцца ў сказе? — Аб чайцы. Чайка — дзейнік, называе прадмет маўлення.

Дзейнік можа выражацца рознымі часцінамі мовы, а таксама непадзельнымі словазлучэннямі.

Спосабы выражэння дзейніка

Спосаб выражэння	Прыклады
1. Назоўнікам, займеннікам, лічэбнікам у Н. скл.	<u>Над лугам слаўся густы <u>туман</u></u> . <u>Люблю я падарожнічаць па родным краі</u> . <u>Сем не дзеліцца на два без астачы</u> .
2. Часцінамі мовы, якія ўжываюцца ў значэнні назоўніка ў Н. скл.: прыметнікам, дзеепрыменікам, прыслоўем, прыназоўнікам, злучнікам, выклічнікам	<u>Паляўнічы сядзеў каля вогнішча</u> . <u>Добра завучанае ніколі не забудзецца</u> . <u>Прыйшло і паслязайтра</u> . <u>Над — прыназоўнік, а ці — злучнік</u> . <u>Аднекуль данеслася гучнае «ау»</u> .
3. Неазначальнай формай дзеяслова	<u>Займацца спортам вельмі карысна</u> .
4. Фразеалагізмам	<u>Стаяла цёплае <u>бабіна лета</u></u> .
5. Сінтаксічна несвабоднымі словазлучэннямі	<u>Кожны з нас добра ведаў сваю справу</u> . <u>Міхась з Алесем пайшлі ў грыбы</u> . <u>Белавежская пушча знаходзіцца недалёка ад Брэста</u> .

110. Спішыце сказы, дапісваючы канчаткі слоў. Падкрэсліце дзейнікі. У дужках укажыце, чым яны выражаны.

1. Снежн.. пыл, падхоплен.. ветрам, узнімаўся над зямлёй (*Л. Дайнека*). 2. Вопытн.. хірург^м Кавалёва паспяхова зрабіла аперацыю на сэрцы. 3. На акуратна падстрыжаны куст бэзу падае густ.. цень (*І. Шамякін*). 4. Карпенка на хаду^а апранаў у рукавы салдацк.. шынель (*В. Быкаў*). 5. Але ў тую хвіліну ранены пачуў рэзк.. боль у назе (*К. Чорны*).

111. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх дзейнікі. Укажыце, чым яны выражаны.

1. Мільёны франтавікоў уведалі на вайне вялікае пачуццё братэрства (*В. Быкаў*). 2. Вучыцца ніколі не позна (*Прыказка*). 3. І — дзясятая літара беларускага алфавіта. 4. Павучкі плялі белое павуцінне. Яно лётала ў паветры і чаплялася за траву і галлё (*К. Чорны*). 5. На жыццёвым шляху кожнага чалавека трапляюцца свае гордзіевы вузлы (*А. Карпюк*). 6. Хутка над зялёнаю прысадай прагучыць зязюльчына «ку-ку» (*Е. Лось*).

112. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце ў кожным сказе граматычную аснову і вызначце, чым выражаны дзейнікі.

Пашчоўквае мароз па сухіх^м жэр..ках плот.. . Баяцца зварахнуцца дрэвы, каб не атрэсці са сваіх галін ні пушыначкі, ні сняжыначкі. Неўзабаве прыляцелі сн..гіры, апусціліся на яблыню, скалыхнулі галінкі, і тут жа пасыпаліся сняжынкі-пушынкi. З яблыні птушкі пырхнулі ў дзядоўнік* і ваўчкі*, што зімавалі пад плотам. Сваімі дзюбамі яны пачалі малаціць галоўкі сухога пустазелл.. . Я іду ў хату, насыпаю ў начовачкі^п проса, хлебных крошак і выношу^м ім сн..данак. Назаўтра я хуценька пабег у сад. Ubачыўшы мяне, сн..гіры пырхнулі крыльцамі і паляцелі. Не паляцеў толькі той, які трапіў у клетку. Я выпусціў сн..гіра, бо ведаў: ад няволі яго гру..ка можа паблекнуць (*Паводле А. Бялёвіча*).

- Слова якіх часцін мовы часцей выконваюць ролю дзейніка? Чаму?
- Назавіце словы з памяншальна-ласкавым значэннем. Якая іх роля ў тэксце? Якім спосабам яны ўтвораны?
- Вызначце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце.

113. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаны дзейнік, выражаны той часцінай мовы ці спалучэннем слоў, якія ўказаны ў дужках.

1. Славяцца ... гуманнасцю спраў (*назоўнік*). 2. ... сумленна – наш абавязак (*неазначальная форма дзеяслова*). 3. ... паехалі на экскурсію ў Мірскі замак (*спалучэнне назоўніка ў Н. скл. і назоўніка ў Т. скл. з прыназоўнікам з*). 4. ... дзеліцца на шэсць без астачы (*лічэбнік*). 5. ... пытае, ... не блудзіць (*займеннік*). 6. ... у гады Вялікай Айчыннай вайны і сёння жыве з намі (*дзеепрыметнік у значэнні назоўніка*). 7. У футбол гулялі ... (*спалучэнне лічэбніка ў Н. скл. і назоўніка ў Р. скл.*).

114. Утварыце з наступнымі словамі словазлучэнні па схеме *лічэбнік + назоўнік*. Складзіце з імі сказы так, каб гэтыя словазлучэнні былі дзейнікамі. (Помніце, што не ўсе назоўнікі спалучаюцца са зборнымі лічэбнікамі.)

Двое, трое, два, дзве (дзяўчаты, кураняты, боты, вучні, шахматысты, сыны, нажніцы, жанчыны, дзеці, сяброўкі).

§ 16. Выказнік і спосабы яго выражэння. Просты дзеяслоўны выказнік

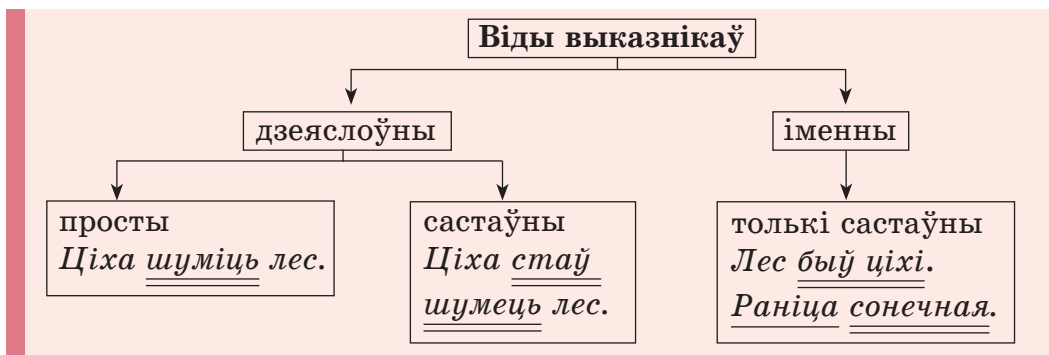

Выказнік — гэта галоўны член двухсастаўнага сказа, які абазначае тое, што гаворыцца аб прадмеце маўлення (дзейніку): Расце на высокім кургане сасна (М. Танк).

Пры выражэнні дзеяння прадмета выказнік адказвае на пытанні **што робіць прадмет? што робіцца з прадметам?**: У лесе кукуе зязюля. Песня выконваецца артыстамі.

Пры выражэнні якасці, стану прадмета выказнік адказвае на пытанні **які ён? хто ён такі? што такое прадмет?** Народ наш таленавіты. Песня — душа народа. Уладзімір Караткевіч — пісьменнік.

Віды выказнікаў паводле будовы і спосабу выражэння пакажам на схеме:

Выказнік, выражаны асабовай формай дзеяслова ў абвесным, умоўным або загадным ладзе ці інфінітывам, называецца **простым дзеяслоўным**: *Усе балотныя палянкі цвітуць агнямі журавін* (П. Глебка). *Без компаса мы не знайшлі б дарогі. Сёння мы будзем пісаць сачыненне. Няхай наша дружба мацнее. Жыць — радзіме служыць* (Прыказка).

У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае і граматычнае значэнні выражаюцца адной дзеяслоўнай формай.

Просты дзеяслоўны выказнік спалучаецца з дзейнікам:

- у ліку і асобе, калі мае форму цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу або форму загаднага ладу: *Мы ідзём на вуз-кай лясной сцяжынцы* (А. Пальчэўскі). *Хай жыве і красуе мая Радзіма-маці!* (У. Караткевіч);

- у ліку (а ў адзіночным ліку — і ў родзе), калі мае форму прошлага часу абвеснага ладу або форму ўмоўнага ладу: *Загуў у хвойніку гуллівы ветрык* (Я. Брыль). *Хутчэй бы прыйшла вясна з сонечнымі вадаспадамі* (А. Пальчэўскі).

115. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце выказнікі, вызначце іх лексічнае і граматычнае значэнні.

1. Шчасце нідзе (не)спыняцца ў даро..е (С. Грахоўскі). 2. Пра славу былую шуміць Белава..ская пушча, на брацкіх магілах чыр-воныя кветкі гараць (А. Звонак). 3. Аддаў^с(бы) я край самы рай-скі і дзіўны за цень ад сасны на далёкай Радзіме (П. Панчанка).

4. Раскутая песня не будзе больш плакаць (М. Танк). 5. Кожная сасна свайму бору песню спявае (Прыказка). 6. Широкая палявая раўніна горбіцца^с (не)вялікімі ўзгоркамі, перас..каецца^с доламі і рачулкамі (І. Шамякін). 7. (Не)будзем шкадаваць мы (не/ня)пройдзеных дзён і гадоў, засохлых кветак і нязбытых мар (В. Быкаў).

116. Спішыце. Падкрэсліце галоўныя члены сказа. Запішыце ў дужках, чым выражаны простыя дзеяслоўныя выказнікі і ў чым далучаюцца да дзейнікаў.

1. У полі бязмежным^{сл} гудуць трактары, на працу заводы завуць на зары. І дзеці спяшаюцца^м ранкам у школу. Усё прыгажэе, квітнее наўкола (А. Вольскі). 2. Народы нарадзілі мову, адшліфавалі^с, як крышталі (П. Панчанка). 3. Паляцеў бы я птушкаю ў той далёкі край (А. Пальчэўскі). 4. Чалавецтва^м будзе жыць! Чалавецтва будзе дружыць! (А. Вярцінскі). 5. Хай звяніць серабрыстым смехам залатога маленства пара! (П. Глебка).

● Выпішыце з 5-га сказа словазлучэнні, зрабіце іх сінтаксічны разбор.

1. У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае значэнне можа выражацца некалькімі словамі, калі дзеяслоў мае аслабленае значэнне. Параўн.: Бацька даў парад сыну (= *параіў*). Бацька даў кнігу сыну.

2. Выказнік з'яўляецца простым, калі ён выражаны фразеалагізмам, які сваім значэннем адпавядае асобнаму слову-дзеяслову, паўторам слоў ці спалучэннямі тыпу *пайду і (ды) прынясу, вазьму і (ды) скажу*. Напрыклад: Хлопец упэўнена трымаў язык за зубамі. Чакае не дачакаецца маці сына свайго. Дзяўчынка ўзяла ды расплакалася.

117. Прачытайце. Вызначце, чым выражаны простыя дзеяслоўныя выказнікі.

1. Птушачка^{сл} ўзяла ды зляцела з галінкі. 2. Дзяўчынка чакае не дачакаецца маці з работы. 3. Сяброўка^{сл} пайшла і купіла часопіс «Маладосць»^а. 4. Мы ўзялі і пасадзілі вакол школы маладыя дрэўцы.

● У якім стылі маўлення часцей за ўсё ўжываюцца выказнікі такога тыпу?

118. Спішыце, падкрэсліце выказнікі. Дакажыце, што яны з'яўляюцца простымі дзеяслоўнымі.

1. Спіць сном вечным Бандароўна і болей не ўстане (*Я. Купала*). 2. Маці ламала рукі, лямантавала каля Васіля (*І. Мележ*). 3. Толькі не далі каню рады лекары, хворага пакінулі на чужым двары (*А. Куляшоў*). 4. Нарэшце дзед Талаш падае голас (*Я. Колас*).

● Выпішыце з фразеалагічнага слоўніка 5-6 устойлівых спалучэнняў, якія могуць ужывацца ў ролі простага дзеяслоўнага выказніка. Складзіце з імі сказы, падкрэсліце граматычныя асновы.

119. Прачытайце. Знайдзіце простыя дзеяслоўныя выказнікі, вызначце іх формы і граматычныя значэнні. Спішыце, ставячы выказнікі ў форме: а) прошлага часу; б) загаднага ладу; в) умоўнага ладу.

а) 1. З-пад пажоўклых леташняй травы і сухога лісця прабіваецца маладая зялёная траўка. 2. Скрозь гоман і напеў дрэў гучыць аднатонны стук дзятла. 3. Старыя яліны высока ўзняюцца свае лапы ў бяздоннае неба;

б) 1. Ад зары да зары звоняць жаўранкі над зялёным прасторам. 2. Вы ўспамінаеце дні дзіцячых прыгод, казак і надзей. 3. Ты любіш працу і робіш усё з ахвотай;

в) 1. Хутка прыйшла вясна з сонечнымі цёплымі днямі. 2. Раскажы ты пра якую-небудзь цікавую падзею са школьнага жыцця. 3. Вы падрыхтавалі ўрокі на заўтра.

§ 17. Састаўны дзеяслоўны выказнік

Састаўны выказнік уяўляе сабой сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне.

Частка састаўнога выказніка, якая выражае яго граматычнае значэнне, называецца **дапаможнай**.

Частка састаўнога выказніка, якая выражае яго лексічнае значэнне, называецца **асноўнай**.

Па спосабе выражэння асноўнай часткі састаўныя выказнікі падзяляюцца на дз е я с л о ў н ы я: *Чалавек павінен чалавеку радасці прыносіць кожны дзень* (С. Грахоўскі) і і м е н н ы я: *Раніца выдалася сонечная, марозная* (А. Асіпенка).